

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

На правах рукопису

БОРОНІНА МАРІНА АНАТОЛІІВНА

ПРАВОВА ФОРМА ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ, ВІДПОВІДНІСТЬ/

Спеціальність - 12.00.01 - Теорія та історія держави і
права; історія політичних і
правових вчень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 1994

АВ 29.407

Дисертацією є рукописо.

Робота виконана на кафедрі теорії держави і права Української державної юридичної академії.

Науковий керівник - кандидат юридичних наук,
доцент Євграфов П.Б.

Офіційні опоненти:

- 1. Доктор юридичних наук, професор Козюбра М.І.
- 2. Доктор юридичних наук, професор Краєвко І.Ю.

Провідна організація - Українська академія внутрішніх справ.

Захист відбудеться "10" серпня 1994 року о "11" год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 068.25.01 в Українській державній юридичній академії /310024, м.Харків, вул. Пушкіновка, 77, зал № 6/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці академії.

Автореферат розісланий "9" листопада 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
Д 068.25.01

Ч.Н. Азімов

ЛНБ України ім.В.Стефаника



00777856 (1)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність теми дослідження. Правове регулювання економічних відносин – одна з центральних провідних тем в юридичній науці. Актуальність її теоретичної розробки тототно зростає за умов економічних перетворень, обумовлених переходом до економіки ринкової орієнтації. У цьому зв'язку виникає необхідність на фундаментальному рівні визначити нові підходи в дослідженні проблем взаємодії, взаємозумовленості, взаємовпливу правової форми та її економічного змісту.

Незважаючи на підвищену увагу в літературі до вказаної теми, яка особливо приділяється представниками наук цивільного та господарського права, все ж більшість теоретичних розробок вчених здійснені ще за умов екстенсивних форм і методів розвитку економіки на основі методів марксистської матеріалістичної діалектики. У той же час, сучасні дослідники зосередили зусилля на вирішенні проблем, що мають більш прикладне значення, зокрема на особливостях приватизації, спеціалізації підприємництва за умов ринку, різноманітності форм власності тощо або окремих напрямків удосконалення галузевого законодавства.

Ось чому в методологічному плані необхідно нове теоретичне осмислення зв'язку права з усіма неправовими /в т.ч. економічними/ явищами нашого життя без побоювання зруйнувати межі предмета науки чи настанови діалектичного матеріалізму.

Неможливо визнати задовільним вирішення питання про співвідношення права й економіки, згідно в яким значно перебільшується об'єктивність економічного чинника, економічних законів і явно принижується і недооцінюється роль правового, що в свою чергу сприяло появі догматичних уявлень у літературі по цій темі, а на практиці породжувало інерцію і пасивність.

Крім того, в юридичній, а також економічній літературі відсутнє єдине розуміння категорії "правова форма економічних відносин", хоча її використання у правознавстві одержало найширше розповсюдження. Однак, на думку автора дослідження, багатозначність тих чи інших юридичних категорій не перешкоджає прагненню дати їм зв'язне теоретико-правове тлумачення без урахування "галузевого" контексту їх застосування.

Вагомий внесок у розробку поняття правової форми або її окремих аспектів зробили праці Александрова М.Г., Алксовєва С.С., Братуся С.М., Васильєва А.М., Горшеньова В.М., Йоффе О.С., Каримова Д.А., Козьоби М.І., Красавчикова О.О., Кондратєва Р.І., Лапасові В.В., Леванського В.О., Лукашової Є.А., Нерсисянца В.С., Пашуканіса Є.Б., Рабиновича П.М., Ткачєнка Ю.Г., Шакова О.О., Халфіної Р.И., Чарвоного Ю.С., Шебанова О.Ф., Штаммлера Р., Явича Л.С., Яковлева В.Ф. та багатьох інших.

Характер і мета дослідження, а також значний понятійний обсяг розглядуваної категорії потребували звернутися до праць у галузі філософії, економіки, соціології, системних досліджень, зокрема, до праць Агудова В.В., Абалкіна Л.І., Брагиноського С.В., Василенка Л.І., Гегеля Г.-В.-Ф., Горського Ю.П., Карапетяна С., Кондратьєва М.Д., Курдюмова С.П., Машерякова В.Т., Минда Г., Маршалла А., Осипова Ю.М., Павзнєра Я.О., Пігу А., Струве П.Б., Тютїна В.С., Уїмова А.І., Шкредова В.П. та ін. Необхідність цього тим більш очевидна, що, володіючи інтегрованим /у галузі права, економіки, філософії, політології та ряду інших наук/ знанням, можливо певним чином прогнозувати тенденції у змінні параметрів правової та економічної систем, а також більш-менш точно визначити деяку множинність станів /параметрів/, у яких вони будуть перебувати за даних умов розвитку суспільства.

У цьому відношенні розкриття поняття правової форми, її істотних ознак стосовно до вираження економічних відносин уявляється досить актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Відсуття у літературі чітка концепція про структуру правової форми, її внутрішню диференціацію і цілісність, а також функції. Як правило, дослідники тих чи інших питань співвідношення права й економіки обмежувалися лише загальними міркуваннями про те або це питання замовчували. Аналогічно вирішується питання про відповідність правової форми економічним відносинам. До цього часу в правовій науці відсутній єдиний підхід у визначенні меж чинності права у сфері економіки, не опрацьовані критерії самої відповідності чи невідповідності правової форми економічним відносинам, правильності чи точності вираження останніх, вирішення яких має виключно важливе наукове і практичне значення. Потреба у проведенні загальнотеоретичного дослідження проблеми правової форми економічних відносин викликана також і тим, що її

розв'язання не може бути досягнуто засобами лише окремих галузевих правових наук, бо вона має комплексний характер.

Мета дослідження – теоретична розробка питань поняття та структури правової форми економічних відносин; вивчення проблеми відповідності правової форми її економічного змісту, засобів взаємодії правової і економічної систем.

Методологічна та нормативно-теоретична основа дослідження. У роботі зроблена спроба відійти від методологічного монізму вітчизняного правознавства, заснованого на абсолютизації ролі діалектичного матеріалізму при розгляді взаємодії правової форми її економічного змісту. Сучасна наука оперує такими категоріями, як невідійшли активні середовища, порядок і хаос, нерівномірність, несталість, невизначеність, біфуркації складних систем, багатоваріантність можливих шляхів зміни й розвитку, флуктуаційний висір цих змін та іншими, у застосуванні як до органічних, так і неорганічних систем. Введення даних методів у науку пов'язане з іменами І.Пригожина, Г.Хакена, М.Мойсеєва, І.Стенгерса, К.Поппера та ін.

Нормативно-теоретичну базу дослідження складають політико-правові документи, законодавчі та підзаконні акти України, законодавство окремих зарубіжних держав, результати соціологічних досліджень, юридична практика загальних та арбітражних судів. Їх оцінка провадилася з використанням методів порівняльного правознавства та комплексного економіко-правового аналізу.

У дисертації використані досягнення представників вітчизняної та зарубіжної філософської та загальнонаукової думки, праці у сфері теорії права та галузевих юридичних наук, що стосуються дослідження проблеми опіввідношення економіки і права.

Наукова новизна роботи. За основу дослідження покладено визначення правової форми як опособу існування, вираження, організації і перебудови економічного змісту, на відміну від розповсюдженого у правознавстві розуміння форми як структури. Вказаний підхід дозволяє аналізувати правову форму та її економічний зміст не як самостійні конструкції, а як сторони єдиного явища і, крім того, розповсюдити вказане розуміння форми як на правову форму в цілому, так і на кожний з елементів її структури.

До нових положень дисертації належать:

1. Поняття правової форми економічних відносин.
2. Висновки про способи взаємодії правової форми й економічного змісту, заснованих на методах пізнання багаторівневих складноорганізованих систем у контексті потенціальної багатова-ріантності шляхів їх взаємодії і розвитку.
3. Обґрунтування недостатності підходу до дослідження права й економіки з позиції базисно-надбудовного їх співвідношення.
4. Виділення нормативних /статичних/ і піднормативних /динамічних/ елементів структури правової форми, а також функції останньої по відношенню до економічного змісту.
5. Формування різноманітності аспектів відповідності /якісного соціального і спеціально-юридичного, кількісного, структурного, функціонального/ правової форми й економічних відносин.
6. Припущення про необхідність формування державної служби економіко-правового моделювання, яка простежувала б можливу різноманітність варіантів розвитку економіки у зв'язку з прийняттям тих чи інших політико-правових рішень.

Практична значимість результатів дослідження полягає насамперед у розробці фундаментальних питань загальної теорії права, пов'язаних з застосуванням нової методології до вивчення процесів взаємодії правової та економічної систем; обґрунтовані категорії, що складає науково-творотичну базу правотворчості.

Дисертація містить висновки, розраховані на прикладне значення, зокрема, пов'язані з обґрунтуванням вимог до законодавства, що регулює відносини в сфері економіки. Застосування окремих положень дисертації можливе при простежуванні, прогнозуванні соціальних процесів та економічних тенденцій, викликаних прийняттям політико-правових рішень з метою врахування їх у правотворчій діяльності.

Результати роботи можуть бути використані при розробці навчальної програми, в тому числі тих її розділів, які пов'язані з вивченням взаємодії теорії держави і права та економічної теорії, а також співвідношення права, держави й економіки.

Апробація результатів дослідження.

Основні положення й висновки роботи обговорювалися на кафедрі теорії держави і права Української юридичної академії. Результати дисертаційного дослідження відображені в шести публікаціях /із них одна в співавторстві/, а також у доповідях на міжрегіональних наукових конференціях молодих учених у м.Харкові /1991, 1992, 1993 рр./.

Окремі аспекти роботи використовувались автором при підготовці методичних вказівок до семінарських занять з загальної теорії держави і права, зокрема розділи: "Принципи в праві", "Право в системі соціальних норм", а також у процесі викладання навчального курсу "Загальна теорія держави і права".

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається з вступу, трьох глав, що містять 6 параграфів, висновку та бібліографії.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність і значимість вибору теми дослідження, визначаються мета роботи, її структура, вказується методологічна та нормативно-теоретична основа, формуються головні положення, що виносяться на захист, а також теоретична і практична значимість отриманих результатів.

Глава I. Категорія "правова форма" в юридичній науці.

1. Поняття правової форми, її відмінність від інших юридичних явищ.

2. Економічні відносини як зміст правової форми.

В юридичній літературі категорія правової форми економічних відносин є однією з найбільш поширених. Різного часу її розробкою займалися С.М.Братусь, О.С.Поппе, Є.Б.Пашукантс, О.Ф.Шванов, Р.Й.Халфіна, Л.С.Явич та ін.

Разом з тим багатозначність терміну "форма" оприяла його застосуванню щодо широкого кола правових явищ, що в свою чергу призвело до відомої множинності трактувань правових форм, яким притаманний свій специфічний зміст.

Відзначена особливість викликала потребу провести в дисертації понятійне розмежування правової форми економічних відносин від інших, на перший погляд, надто схожих категорій правової реальності, зокрема таких, як форма вираження правових норм.

форма правових актів, правова форма діяльності, форма реалізації права та ін. Часто в літературі категорію "правова форма" визначаються і такі юридичні явища, як система права, правова надбудова, механізм правового регулювання /його окремі елементи/ правові інститути тощо, що в свою чергу викликало потребу розстановки омислових акцентів.

Правову форму слід відмежовувати від такої оуміжної категорії, як форма права, на що раніше в науці звертали увагу О.С.Юффе, Б.В.Шейндлін, О.Ф.Шабанов, Д.А.Каримов та ін. Якщо поняття "правова форма" орієнтується на відносини його з економічним змістом, що поняття "форма права" спрямоване на розгляд права як відомого самостійного явища, що має якісні ознаки, зміст і специфічну організацію.

У плані поставленого завдання дослідження виникла необхідність уявити саму суть категорії "форма", її ролі у розкритті характеристики цілісності того чи іншого правового явища. Остання, однак, тлумачиться надто неоднозначно у філософській літературі: як специфічна філософська категорія, науковий термін, слово повсякденної мови тощо. Дуже поширеним у суспільствознавчій літературі, в тому числі у правознавстві, є розуміння форми, яке ототожнює її з структурою, що є недостатньо обґрунтованим.

У роботі, що реферується, зроблена спроба аргументувати дане положення, опираючись на деякі висновки філософської науки, в тому числі роботи В.В.Агудова, Г.-Ф.-В. Гьгеля, В.С.Тюхтіна та ін. Справа в тому, що структура /упорядкованість компонентів, процесів, що складають даний системний об'єкт/ мають як форму, так і зміст, і різниця між ними провадиться як раз за різницею в їх структурах. Цілком логічним тому уявляється висновок іменувати формою категорію, що виступає опосередкованою формою змісту /В.С.Тюхтін, В.В.Агудов/. Ураховуючи відзначене положення, а також і інші аргументи, що знайшли відбиття в роботі, за основу в дисертаційному дослідженні взято визначення правової форми як способа існування, вираження, організації і перебудови економічного змісту.

Вот, хто тим чи іншим чином торкався проблеми розуміння правової форми економічних відносин відзначають серйозний внесок, зроблений в її дослідження такими вченими, як Є.Б.Пашуканіс,

І.П.Разумовський, П.І.Стучка ще в 20-ті роки. У дисертації зроблено короткий аналіз позицій, характерних для дослідників того часу, заснованих на підвищеній увазі до економічної і технічно доцільної діяльності людини, а також на перспективі "вмирання" права у майбутньому. Перемога планових засад, на їх думку, приведе до перетворення самого права на техніку.

Разом з тим процес взаємодії правової форми й економічних відносин не є лінійним, одномірним за принципом: "правова форма — очікуваний економічний результат". А це вже усуває підхід до права як "технічного засобу" регулювання економіки.

Щеніше значну увагу правової форми економічних відносин у цілому чи окремим його аспектам приділяли Л.С.Явич, Р.П.Халфіна, С.М.Братусь, В.В.Лапаєва, С.А.Лукашова, О.В.Міцкевич, І.Сабо, М.Г.Александров, М.Д.Сгоров, С.Л.Розін, Л.С.Мамут, В.Ф.Яковлев та ін.

Найбільш широкий підхід до розуміння правової форми економічних відносин пов'язаний з позицією Л.С.Явича, ототожнюючого останню з правовою надбудовою. Уточнення, однак, тут вимагають три моменти: по-перше, зміст правової форми в цілому складають тільки економічні відносини, а також національні, сімейні, міжнародні, демографічні та ін.; по-друге, базисно-надбудовний підхід до розгляду взаємодії правової і економічної систем не зовсім адекватний сучасній методології дослідження цих процесів; по-третє, чи навряд доцільно виділення в структурі правової форми такого елемента, як право. Останнє виступає особливим джерелом утворення правової форми економічних відносин. Сериозний внесок в обґрунтування самої категорії правової форми окремих видів економічних відносин зроблено Р.П.Халфіною. Уявляється, що, залишаючись на позиціях існування правової форми тільки як виду економічних відносин, ми упускаємо можливість її аналізу не тільки як особливого, але і як абстракції більш високого порядку, який дозволяє аналізувати надто складні суспільні явища у цілісній системі, що піддається суспільному регулюванню. У цьому випадку об'єкт змісту правової форми буде складати система видів економічних відносин.

У їх низці категорія "суспільні відносини" має найбільш смислову ємність і являє собою систему відносин між людьми, яка встановлюється в процесі їх спільної практичної та духовної ді-

яльності. Учасниками її є носії соціально-типових ролі, а не особи, активність яких спрямована на зміну оточуючого середовища, що фіксується поняттям діяльності /Андрєєв Ю.П./.

Найважливішим у вітчизняній правовій доктрині визнаються виробничі відносини, бо вони складають основу розвитку людського суспільства і визначають характер усіх інших суспільних відносин – політичних, правових, моральних, релігійних тощо. Одні автори "виробничі відносини" уявляють у "вужькому" розумінні тільки як відносини безпосередньо у сфері виробництва, інші – в "широкому", як ідентичні економічним /іноді і суспільним/.

У дисертації звертається увага на різноманітність критеріїв класифікації економічних відносин за видами: за соціальною належністю, за фазами відтворення, за різними рівнями їх дії, за економічними інтересами, за формами вираження та ін.

Досить сталою у правознавстві, особливо в цивілістиці, є думка, що "виробничі, матеріальні, економічні та майнові відносини є одні й ті ж, але з різних боків".

Разом з тим обсяг цих понять не ідентичний, а цивільне право регулює тільки ті відносини, які є майново-вартісні. Значна частина економічних відносин /напр., бюджетні, управлінські, зовнішньоторговельні, податкові та ін./ регулюються у межах інших галузей права – адміністративного, трудового, фінансового, міжнародного, екологічного і навіть кримінального. Спроби диференціювати поняття майнових, виробничих, суспільних та економічних відносин, а також визначити, який з елементів останніх підлягає правовому впливу, вже здійснювалися в юридичній науці. Пізніше вони були згруповані О.О.Красавчиковим відповідно в "юридичну", "вольову", "економічну" концепції в залежності від позицій дослідників по даному питанню.

За загальним визнанням ключове положення в системі описуваних категорій посідають відносини власності, оскільки вони є несучою конструкцією економічних відносин, співвідношенню яких юристи приділяють надостатньо уваги. Власність, будучи основою виробничих відносин, виражає особливий аспект сукупності останніх, але не зводиться до всіх їх системи в цілому, бо неможливо прирівнювати систему до однієї з найважливіших її властивостей /відносин власності/. У роботі аналізуються різні підходи до дослідження відносин власності в юридичній та економічній

літературі, їх співвідношення з юридичною формою. Звертається увага на неточність положення про можливість "відокремлення" юридичної сторони власності від її економічної сторони, коли суб'єкти економічних відносин власності не співпадають з суб'єктами права власності. У таких випадках економічні відносини власності одержать своє юридичне закріплення в іншій правовій формі /напр., договорі оренди, довічне спадковане володіння та ін./; характер же власності при цьому залишається тим же. Значить, яким би чином не проявлялася динаміка економічних відносин, вони завжди знаходять своє здійснення і вираження в юридичній формі і невіддільні від неї. Сказане підтверджує висновок про багатообразність форм вираження економічного змісту, хоча й обмежених деяким набором варіантів.

Положення про те, що зміст правової форми складає система видів економічних відносин, висунуло потребу уточнення змісту, що вкладається у це поняття. Якщо ознака змісту виду економічних відносин, що застосовується для виділення, наприклад, правового інституту, олігує за мету юридичного аналізу, синтетички тощо, то поняття правової форми певного виду економічних відносин конструється виходячи з визначального значення змісту. У цьому випадку до процесу дослідження співвідношення останніх залучаються матеріали інших наук — економіки, соціології, політології, психології та ін.

Викладене дозволило сформулювати деякі узагальнюючі положення. По-перше, характеристика понять в робничих, суспільних, економічних, матеріальних, майнових, власності тощо, а також їх видів не є в науці однозначною і значною мірою залежить від позицій дослідника і завдань, які він ставить. Тому, мабуть, є перебільшення у міркуванні, що можливо "цілком реально досягти того, щоб кожне поняття суспільного життя мало свій термін, а окремі терміни і термінологічні системи відповідали без протиріч системам наявних понять суспільних явищ /П.П.Касюк/. По-друге, розмежування базисних і надбудовних відносин допустимо лише в гнозологічному плані і носить умовний характер. У цьому смислі у питанні взаємодії правової форми та її економічного змісту треба відійти від позиції, що "головніше", "первинніше", "об'єктивніше". Нормативність, на думку окремих авторів, іманентно притаманна економічним відносинам, і перш ніж виявитися у зако-

нодавстві існує як "прояв сущого у значенні належної, імперативної властивості буття, коли воно внаслідок своєї оформленості виступає критерієм і мірилом самого себе і всього іншого" /В.С.Маршакянц, К.Кульчар/. Внаслідок цього економічні відносини не можуть ні існувати, ні розвиватися поза відповідною стійкою і досить ефективною правовою формою*.

Глава 2 • Структура правової форми економічних відносин.

1. Нормативні /статичні/ елементи правової форми.

2. Піднормативні /динамічні/ елементи правової форми.

В юридичній науці інтерес до системно-структурного аналізу виник у зв'язку зі становленням понять "правова система", "система права /законодавства/" та ін., що зумовило появу цілої низки робіт, так чи інакше пов'язаних з використанням даних системних досліджень. Пізніше, коли крім "структурно-елементного" підходу сформулювалися "структурно-функціональний", "системно-структурний" та інші напрямки, дослідники цієї проблеми прийшли до висновку, що різноманітність можливих структурних уявлень досліджуваного складноорганізованого системного об'єкта може стати невизначено великим. У розгляд вводяться структури не тільки статичні і динамічні, за допомогою яких пояснюється побудова об'єкта, що вивчається, а також взаємодія і функціонування, але й структури, пов'язані з генезисом, самоорганізацією і розвитком.

Справедливість сказаного підтверджується відмінністю як способів побудови структур правової форми, так і складом елементів, які включають до неї дослідники. Як елементи до структури правової форми можуть належати: норми й інститути /Р.Й.Халфіна/, правосвідомість, нормативно-правові акти, законність, акти застосування норм права, правові відносини, правопорядок /Л.С.Явич/, правовідносини, правові норми, правова ідеологія /П.І.Стучка/ та ін. Кожний дослідник намагається створити одну якусь конструкцію з логічно зв'язаними ланками, "замикаючи гіпотезу", без якої важко вести роботу.

У зв'язку з указаним автор дивертації розглядає правову форму економічних відносин як складну соціальну систему, структура якої зумовлюється насамперед способами 1/ існування, 2/ вираження, 3/ організації та 4/ перебудування економічного змісту.

*Детально ці питання розглядаються у гл.3.

Залежно від характеру виконуваних функцій /існування, вираження і т.д./ по відношенню до економічного змісту в структурі правової форми можуть бути виділені статичні /нормативні/ і динамічні /піднормативні/ елементи. У низці нормативних елементів докладно аналізуються: законодавство, принцип, звичай, договір; піднормативних – правові методи, засоби, правовідносини, законність, правопорядок. Їх перелік, не є абсолютним; економічний зміст може об'єктуватися, можливо, і в інших формах, наприклад, судовій практиці.

Структура правової форми не може зводитися до одного, хай дуже важливого, або навіть декількох елементів. Це пов'язано з різною роллю елементів у правовій формі; серед яких є, без сумніву, провідні, керуючі, а є похідні, виконуючі підлеглі функції. У ряді випадків, особливо в процесі становлення правової форми економічних відносин вказана структура може охоплювати лише один або декілька елементів, наприклад, договір, "фактичне" правовідношення тощо. Однак у рамках сучасного суспільства з підвищенням ролі права, збільшенням обсягу законодавства істотно змінюється і структура правової форми, в ній проявляються нові компоненти і види, ускладнюються зв'язки і взаємозумовленість між усіма її частинами.

У структурі, яка пропонується, можуть бути виділені рівні правової можливості і правової діяльності, що важливо враховувати при аналізі ефективності правової форми економічних відносин.

Від структури правової форми, відзначається в роботі, слід відрізнити її систему, що включає такі взаємопов'язані компоненти /підсистеми/: цивільно-правову форму, адміністративно-правову, охоронно-захищальну-правову, кожний з яких включає набір відповідних механізмів забезпечення функціонування – колізійний, деліктний, компенсаційний, відбудовний. Це тим більш важливо, бо в юридичній літературі часто самі терміни "система" і "структура" використовуються як взаємозамінювані, синонімічні. У її компоненти системи правової форми економічних відносин істотно відрізняються від командно-бюрократичної форми, яку до недавнього часу сприймали у суспільстві як правову, бо їй притаманні зовнішні ознаки такої.

Головна складова структурної характеристики – це вид упорядкованості /композиції/ елементів, "який сталий /інваріантний/

відносно цілком певних його зміг, перебудов" /В.С.Тухтін/. Кожному з розглядуваних у дисертації елементів відносно себе притаманні власні зміст і форма /наприклад, економічний зміст і форма договору, законодавства, правовідношення і т.д./. Сукупність останніх складає зміст правової форми в цілому, якій властива інтегральна /сукупна/ структура. Тобто правова форма є продуктом впливу не одного, а щонайменше двох змістів, виступаючи відносно одних /елементів/ як форма, інших - як компонент самого змісту.

Глава 3. Стан відповідності правової форми економічним відносинам.

1. Відповідність як принцип єдності правової форми й економічного змісту.

2. Функції правової форми економічних відносин.

Категорія "відповідність" віддавна і дуже широко використовується в різних наукових дослідженнях, у тому числі при вивченні закономірностей державно-правової організації суспільства. У вітчизняному правознавстві ця тема поки що не була предметом спеціального розгляду, хоча термін "відповідність" досить часто приводиться в літературі при дослідженні питань співвідношення економіки, політики, держави, права, моралі тощо. Але що являє собою сама ця відповідність, зокрема, в чому полягає його природа, суть і призначення в наукових дослідженнях і практиці державно-правового будівництва автори, як правило, замовчують.

На думку В.Т.Мещерякова, який найбільш детально досліджував дану проблему, відповідність являє собою вираження загального зв'язку і розвитку явищ, що взаємодіють між собою, у тому числі відносини первинного і вторинного, з одного боку, як відносини між двома сторонами чи елементами одного й того ж цілого - з другого. Ці два види відносин, що відрізняються одне від іншого за своїм характером, за своєю суттю, виражають єдність станів і сторін і, в свою чергу, утворюють нову єдність, в якій відносини сторін є умовою або джерелом відносин станів або стадій системи, яку розвивається, прийнято називати відносинами відповідності /В.Т.Мещеряков/.

Виходячи з наведеного розуміння відповідності в роботі визначається її дійсний прояв у відносинах: 1/ системи "економічні відносини - правова форма"; 2/ системи "правова форма", взятої

як структурно диференційована цілісність і виступаючої як спосіб вираження, формування, організації і перебудови економічного змісту. Крім того, будучи відносно самостійними сторонами суспільного розвитку, економічні відносини і правова форма у своїй взаємодії утворюють новий сумісний або загальний стан, у якому проявляється відповідність чи невідповідність правової форми економічному змістові.

У дисертації визначається, що відповідність правової форми економічним відносинам суспільства містить низку взаємопов'язаних аспектів /критеріїв/, а саме: а/ якісний, б/ кількісний, в/ структурний, г/ функціональний. Кожен з них відбиває характерний тільки йому зріз /рівень/ єдності з економічним змістом і по цій причині докладно аналізується автором.

Якісний аспект відповідності має на увазі розгляд двох взаємопов'язаних сторін: соціальної і формально-юридичної. За поліпшенням якості правової форми часто стоїть її інтегративна оцінка як способу досягнення поставленої соціальної цілі або спеціально-юридична, що характеризує удосконаленість юридичної техніки.

Причину неадекватного відбиття у правовій формі реальних економічних відносин більшість дослідників бачить у тому, що юридична наука цього часу не виробила економічних законів в юридичний зміст. Відзначене положення стало універсальним критерієм, асоціомою, що переходить з роботи в роботу, і привело до цілком логічного висновку: досить пізнати економічні закони й урахувати їх в юридичній формі, щоб проблема одвічної неузгодженості між ними була вирішена. Цілком зрозуміло, що при такому підході правовій формі відводиться роль "протоколювання" економічної дійсності і ширшам пропонується розстатися з "неправильним уявленням про можливість за допомогою правотворчості удосконалити виробничі відносини" /Р.Малахінова, Т.Ковальчук/.

За останні роки інтерес до цієї теми помітно послабшав, а представники юридичної науки /крім відомої роботи Л.І.Загайнова, 1975 р./ обмежуються констатуванням необхідності пізнати економічні закони, не уточнюючи, про які саме закони йдеться.

У роботі, що реферується, зроблена спроба аналізувати системи так зраних загально-економічних універсальних законів, вироблених марксистською політекономією; закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил,

законів вартості, змiна праці, скорочення затрат робочого часу /наукильного зростання продуктивності праці/, підвищення потреб та ін. Класики не заперечували залежність економічного становища від інших чинників: політичних форм класової боротьби, державного устрою правових норм і навіть різних форм суспільної свідомості /т.37, с.394, 395/, але все ж створили політекономічну концепцію, що походить з короткої завданості і детермінованості суспільного розвитку економічним законам.

Разом з тим декілька десятиріч паралельно з доктринами економічного детермінізму існували й розвивалися інші, іноді не доступні вітчизняним дослідникам наукові напрямки, з'являлися окремі роботи у галузі філософії, економіки і права, що передбачали якщо не протилежний, то в крайньому разі інший погляд на розглядувану проблему. Відповідно до нього універсальний, незмінний, "пробиваючий" собі шлях за будь-яких умов характер економічних законів був підданий сумніву. У дійсному суспільстві не існує ніякого абсолютного протиборотва і ніякої абсолютної гармонії між правом і господарством, а безупинні часткові колізії та пристосування господарської і правової сторін одна одною" /П.Струве, Р.Штаммлер/. Такий підхід одержав пізніше назву "часткової /соціальної/ технології" або "соціальної інженерії", яка не має, правда, нічого спільного з "соціальними проєктами" колективістів-плановиків, а також з фатальною необхідністю економічних законів /К.Поппер/.

Як передбачалося, пізнання таких законів, дозволило б зумовлювати певним чином подальшість подій, підготувувати суспільство до здійснення раніш поставлених цілей. У першу чергу таке призначення відводилося закону планомірного, пропорційного розвитку народного господарства та його правовому опосередкуванню. Разом з тим відомий учений-економіст М.Кондратьєв, проаналізувавши типи соціально-економічного передбачення, показав, що можливість ці закладені у досить вузькі межі, бо економічні явища перебувають під впливом не тільки стихій цих соціально-економічних умов, але й раціональних чинників у вигляді впливу органів державної влади тощо. Іншими словами, тотальне планування має спиратися на тотальне знання, а також деякий набір незмінних умов, чого саме у складних відкритих системах забезпечити неможливо.

Дослідження названих вище, а також інших економічних "законів" /основного економічного закону "абсолютного загального закону капіталістичного накопичення, розподіл за працею, тенденції норми прибутку до зникання, переважного зростання виробництва заощиб виробництва та ін./ дозволили припустити, що останні є тільки тенденції, що зберігають стійкість за певних початкових умов. В економічній науці у зв'язку з цим була викловлена пропозиція не зловживати даною категорією і фальшивою законотворчістю, яка народилася разом з невмінням вивчати складну суперечливу багатоваріантну дійсність /С.В.Брагинський, Я.О.Певзнер/.

Можливість урахувати якомога більшу кількість умов, за яких та чи інша економічна тенденція зберігається /зникає/, дозволяють нині методи математичного /імітаційного/ моделювання. При цьому треба мати на увазі такі обставини: 1/ правова форма сама може виступати умовою, що зберігає /вмінює/ економічну тенденцію; 2/ у складних відкритих системах, якими є економічна і правова системи, навіть надзвичайно малі впливи можуть викликати незабачливі /включаючи глобальні/ наслідки. При цьому, якщо ретше, при дослідженні ефективність норм, які перевіряються, рекомендувалося абстрагуватися від чинників "пов'язаних з національними, географічними, економічними, соціокультурними та іншими особливостями об'єкта правового регулювання" /В.В.Лапаєва/, то, враховуючи, що можливий шлях розвитку у відкритих системах не єдиний, необхідно враховувати достатньо велику кількість варіантів. Про необхідність урахування в системному економіко-правовому моделюванні широкого спектру правових і неправових чинників, забезпечення достатньої різноманітності керуючих впливів порушував питання в юридичній літературі В.О.Левановський.

Використання методів математичного моделювання дозволяє розроблювати принципово нові підходи до дослідження процесів, що відбуваються у складних системах, а істинність наукових категорій завдяки їм стала обґрунтовуватися не тільки з позицій їх сумісності з установками діалектичного матеріалізму. Так теорія нестабільності значно потіснила економічний детермінізм, поклала кінець претензіям на абсолютний контроль над якою-небудь сферою суспільних відносин /І.Пригожин, І.Стенгерс, М.М.Мойсєв, Дж.Гів'єк та ін./.

Виявилось, що прогнозування руху розглядуваних

систем достовірно лише на відносно коротких інтервалах часу. У цьому смислі можна говорити про збереження окремих рис детермінізму. Детермінізм, стверджуючий, що стан економіки, а також права перебуватиме якийсь час у певних межах, залишився /темпоральний горизонт/.

Характеризуючи якісний аспект відповідності поряд зі згаданими вище тенденціями економічного розвитку й умовами їх функціонування необхідно враховувати і ступінь реалізації у правовій формі інтересів різних соціальних груп. При цьому в роботі поділяється думка про те, що, приймаючи практично всі найважливіші рішення, людина керується економічними міркуваннями, іноді навіть невідомо /Гаррі С.Беккар/, її власні цінності "перетягують" загальнозначимі /Ю.О.Тихомиров/, і це слід враховувати в економіко-правовому моделюванні.

Крім того, про якісну соціальну відповідність правової форми економічним відносинам, резюмує автор, можна говорити, якщо жодному з її елементів, як мінімум, не знаважаються принципи, які окладають систему економічної свободи громадянина^{*/}, а також гарантії її забезпечення.

Сказане більшою чи меншою мірою відповідає ліберальній течії економіко-правової думки, що полягає в розумінні права як ступеня соціальної свободи й справедливості. У зв'язку з цим автор аналізує дві досить значні течії економіко-правової думки, існуючі за кордоном, єдині у своїй відмові від розуміння права як суспільного ідеалу. Одна з них, названа "Право й економіка", виходить з того, що в основі вибору правових форм лежить принцип "збільшення багатства", друга – школа критичних правових досліджень – вважає право інструментом політики.

Значна місце в роботі відведено характеристиці якісного опеціально-юридичного аспекта відповідності, бо за даними соціологічного дослідження у загальній сукупності причин недосягнення цілей правореалізації, власне, "нормативні" окладають 26% /ненормативні – 44%. Детальному аналізу піддані багаточисленні деформації у правовій формі /декларативність, суперечливість, множинність, неузгодженість та ін./, кожне положення проілюстроване прикладами з практики правотворчості та правореалізації.

^{*/} Система принципів економічної свободи викладена відповідно до "творів економічного інтересу".

Говорячи про кількісні аспекти відповідності правової форми, необхідно враховувати диференційність економічних відносин, їх різну роль у суспільному розвитку. В юридичній літературі більшість авторів цілком обгрунтовано відзначається тенденція відносно росту сфер правового регулювання /М.І.Козьбра, С.А.Лукашова та ін./ . Причини вказаного явища ретельно досліджуються у даній роботі /науково-технічний прогрес; первинне урегулювання умов підприємницької діяльності, відносин власності, конкуренції тощо; розвиток інтеграційних процесів в економіці; "експансія" права у ті сфери, які раніше були вільні від державного втручання та ін./ . Сказане, правда, не означає, що подібна тенденція матиме місце і в майбутньому.

Ще в 60-ті роки С.С.Алексєєв сформулював положення про відрізнення сфери, обсягу і меж правового регулювання. Так ось кількісний аспект відповідності свідчить про відбиття у правовій формі тієї чи іншої сфери правового регулювання /виду економічних відносин/. У свою чергу, обсяг і межі правового регулювання характеризують якісну сторону відповідності.

Сказане органічно пов'язане з характеристикою структурної відповідності правової форми й економічних відносин, наскільки правомірно взагалі говорити про наявність такої відповідності — адже істотна відмінність їх структур досить очевидна.

Разом з тим структурна відповідність не означає тотожності проєкції; правова форма не повинна копіювати структуру економічних відносин. Основне її призначення — забезпечити існування, вираження, організацію і перебудову економічного змісту, а також повноту правового регулювання. Здійснюється це завдання через систему елементів правової форми від нормативних до забезпечення правопорядку; при цьому використовується набір необхідних для цього засобів і методів. Їх поєднання дозволяє забезпечити єдність функціонування економічних відносин незалежно від видової різноманітності. Отже, число елементів у структурі має бути достатнім для підтримання рівноваги /гомеостазиса/ в економічній системі.

У другому параграфі акцентується увага на різноманітності підходів до дослідження функції права. З цієї метою дисертант звертається до аналізу робіт Баранова В.М., Борисова Г.О., Горшєнєва В.М., Казьміна І.Ф., Радько Т.М. та ін., а також зару-

отрих авторів - Парсона Т., Мейхью Л., Карсоньє Ж. та ін.

У дисертації обґрунтовується необхідність введення нового класифікаційного критерію функцій правової форми: способу взаємодії, взаємопроникання та взаємовпливу двох складних соціальних систем - економічної і правової. За загальним правилом відносини взаємодії між двома системами можуть бути виражені через функції /А.І.Уйомов/. Цей підхід дозволяє виділити такі функції правової форми: існування, вираження, організації і перебудови економічного змісту. Розмежування функцій таким чином має, звичайно, гносеологічний характер, бо в реальній дійсності їх до-сить важко відділити одне від одного. Так, закріплення у правовій формі нового економічного змісту як явище /функція існування/ має бути виражене зовні відповідними вербальними засобами, тобто практично цей процес протікає одночасно. Та ж, по суті, можна сказати про упорядкування /функція організації/ економічних відносин, яке здійснюється в межах їх трансформації, перебудови.

У висновку дисертаційного дослідження сформульовані короткі підсумки, визначені перспективи розробки проблеми.

ОСНОВНИ ПІЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДБИТИ У ТАКИХ ОПУБЛІКОВАНИХ РОБОТАХ:

1. К вопросу о познании экономических законов в праве // Законодательство Украины: состояние, проблемы, перспективы. Краткие тезисы докл. на межрегиональной науч. конф. Харьков: УДА. 1994.

2. Обычай в системе элементов правовой формы экономических отношений // Правовое регулирование государственного строительства в Украине и проблемы совершенствования законодательства. Кр.тезисы докл. на межрегиональной науч. конф. Харьков: УДА. 1993. - С.10-11.

3. Договор как элемент структуры правовой формы экономических отношений // Проблемы совершенствования законодательства Украины и практики его применения. Кр.тезисы докл. на межрегион. науч. конф. Харьков: УДА. 1991. - С.14-16.

4. Законодательные предпосылки осуществления экономической реформы // Новое политико-правовое мышление и реализация правовой реформы. Сб. научн. тр. - К.: УМК ВО, 1991 /у співавторстві/. С.3-8.

5. Соответствие как принцип развития и единства правовой формы экономических отношений социализма // Вопросы укрепления социальности и правопорядка, усиления охраны прав и законных интересов граждан в условиях перестройки соц. общества. Сб. научн. тр. К.: УМК ВО, 1989. С.5-10.

6. Совершенствование правовых форм экономических отношений в советском государстве // Проблемы совершенствования советского законодательства и правоприменительной деятельности в свете решений XXVII съезда КПСС. Харьков: Юрид. Ин-т, 1987. - С.20-24.

Подп. к печ. 31.01.54. Формат 60×84^{1/16}. Бумага тип. Печать офсетная. Усл. печ. л. 40.
Уч.-изд. л. 40. Тираж 100. экз. Зак. № 284. Бесплатно.

Харьковское межвузовское арендное полиграфическое предприятие.
310093, Харьков, ул. Свердлова, 115.

461101

AB 29.407

AB 29.407